

Тетяна ВЕРГЕЛЕС

ДЕРЖАВА В ТРАНСФОРМАЦІЙНІЙ ЕКОНОМІЦІ: ТЕОРІЇ ТА РЕАЛІЇ

Розглянуто теоретичні засади та особливості двох моделей ринкової трансформації: шокової терапії і градуалістської. Проаналізовано наслідки реалізації радикальної моделі системних перетворень в країнах СНД (насамперед – в Україні та Росії) та доведено її неефективність. Визначено головні напрямки державного регулювання в трансформаційних економіках в контексті переходу до інвестиційно-інноваційної моделі розвитку.

Theoretical principles and features of two models of market transformation: shock therapy and gradual are considered. The consequences of realization of radical model of system transformations are analyzed in the countries of the CIS (above all things - in Ukraine and Russia) and its inefficiency is well-proven. Main directions of government control in transformation economies in the context of transition to the investment-innovative model of development are outlined.

На початку економічних трансформацій постсоціалістичних країн особливої актуальності набула дискусія щодо двох моделей системних перетворень: радикальної (“шокова терапія”) і поступової (“градуалістський підхід”). Першу модель, як відомо, обрали майже всі країни Центральної, Південно-Східної Європи та СНД. Натомість азійські країни – Китай, В’єтнам, Узбекистан – пішли шляхом поступових перетворень за активного втручання і керівництва з боку держави. Результати реалізації цих моделей ринкової трансформації є доволі неоднозначними: якщо країни Центральної Європи після трирічного спаду перевищили докризовий рівень виробництва; в країнах Південно-Східної Європи динаміка виробництва була дещо гіршою, то країни СНД в більшості пройшли через майже десятирічний спад виробництва і дотепер не можуть досягнути передкризового рівня розвитку. Якщо ж звернутись до економічної динаміки азійських країн, то Китай і В’єтнам, які почали реформи відповідно у 1978 та 1986 рр., пережили не спад, а прискорення економічного зрос-

тання. Ці відмінності здебільшого зумовлені різними підходами (як теоретичними, так і суто практичними) щодо ролі і значення держави в процесі системної трансформації.

Зазначені особливості, проблеми і наслідки процесів ринкової трансформації в різних країнах знайшли відображення в працях А. Бельчука, В. Гейця, П. Єщенка, В. Кудрова, Д. Котца, В. Мельянцева, В. Попова. Окремим аспектам державного регулювання в розвинених і перехідних економіках присвячені наукові праці А. Бородаєвського, С. Глазьєва, Гж. Колодко, Є. Лебєдєвої, Н. Райської, В. Сенчагова, С. Циреля.

Мета статті полягає у систематизації теоретичних засад та з’ясуванні особливостей двох моделей ринкової трансформації (шокової терапії і градуалістської); аналізі наслідків і уроків реалізації радикальної моделі системних перетворень в країнах СНД (насамперед – в Україні та Росії); окресленні головних напрямків державного регулювання в перехідних економіках.

Теоретичним підґрунтям моделі шокової терапії є ідеологія неолібералізму і ринково-

го фундаменталізму, за якої держава розглядається як невідворотне джерело корупції, неефективного розподілу ресурсів, довільного перерозподілу багатства і перешкода економічному прогресу. Прихильники шокової терапії стверджували, що “неможливо подолати прірву в два стрибки”, що швидка зміна економічної системи, яка фактично зводилась до “усунення” держави із економіки, дозволить виключити період невизначеності, коли старі правила вже не діють, а нові ще не запрацювали.

Головною рисою цієї стратегії ринкової трансформації стало швидке усунення держави від регулювання економіки, а її ключові елементи полягали у: 1) негайній лібералізації цін; 2) швидкій приватизації державних підприємств; 3) швидкому усуненні елементів державного адміністрування діяльності підприємств; 4) різкому скороченні соціальних витрат; 5) жорсткій монетарній політиці; 6) швидкому усуненні бар’єрів на шляху транскордонного переміщення товарів і капіталів.

Прихильники неоліберальної стратегії стверджували, що її реалізація, після короткого перехідного періоду, забезпечить формування ефективної, технологічно прогресивної і успішної ринкової системи.

Градуалістський підхід ґрунтується на теорії неоінституціоналізму, представники якого стверджують, що для ефективного функціонування ринку важливими є “клімат моралі і взаємної довіри”, дотримання правових норм, тобто сукупність інститутів, серед яких неабияка роль належить державі. Як зазначає один із відомих представників сучасного неоінституціоналізму Дуглас Норт: “...хоча неокласична теорія зосереджена на операціях ефективного ринку, мало західних економістів розуміють інституційні вимоги, що є суттєвими для утворення подібних ринків, вони просто розглядають інститути як даність” [14, 5]. Тому градуалісти виступали проти руйнації існуючих інститутів і правил економічного регулювання до тих пір, доки не будуть створені нові інститути та розроб-

лені нові правила. Вони попереджали, що інакше інституційний вакуум може призвести до катастрофічного спаду виробництва.

Градуалістська модель поступової ринкової трансформації була реалізована в Китаї і містила наступні елементи: 1) поступову лібералізацію цін (через 13 років після початку реформ більш як чверть роздрібних цін встановлювала або контролювала держава); 2) довготривале відтермінування приватизації державних підприємств (масштабна приватизація в Китаї почалась лише через 18 років після початку реформ); 3) збереження на деякий час системи державного управління великими державними підприємствами; 4) збільшення державних витрат, особливо державних інвестицій, як в державні підприємства, так і в інфраструктуру; 5) проведення експансіоністської грошової політики; 6) збереження в державній власності банківської системи; 7) державний контроль над зовнішньою торгівлею і рухом капіталу [10, 56–57].

Україна, як і більшість країн СНД, обрала і реалізувала неоліберальну модель ринкової трансформації економіки, тому доцільним є детальніший аналіз наслідків та уроків втілення у життя саме моделі шокової терапії. Загальна оцінка як українських, так і зарубіжних економістів щодо її наслідків збігається – це демодернізація і деіндустріалізація економіки, її “олігархізація”, посилення монополізму та розвиток тіньової економіки, загострення соціальних проблем і колосальна диференціація доходів населення, назрівання демографічної катастрофи і фактичне вимирання населення в мирний час. Як зазначає Д. М. Котц: “Автори цього (неоліберального) підходу ... вірили в те, що ефективна ринкова економіка виникне автоматично, якщо держава просто піде з дороги. Замість цього даний підхід викликав хаотичну ситуацію, за якої можлива тільки орієнтація на одержання короткотермінового виграшу. Гонитва за прибутком за таких умов призводить не до здійснення виробничих інвестицій, а до непродуктивної діяльності, у

тому числі – спекуляцій на землі та цінних паперах, розкрадання доходів підприємств, різних форм шахрайства, незаконного привласнення суспільних фондів, “кришування” [10, 55].

Для аналізу ефективності зазначених раніше елементів неоліберальної стратегії ринкової трансформації скористаємось ґрунтовним дослідженням В. Попова, який вивчав вплив на економічну динаміку в країнах з перехідною економікою таких факторів, як масштаби диспропорцій в економіці напередодні переходу до ринку; сила інститутів; темпи лібералізації [15]. Висновки вченого не підтверджують основні положення доктрини ринкового фундаменталізму.

По-перше, чим більшими є диспропорції в економіці (мілітаризація економіки, надмірна індустріалізація і слабкий розвиток сфери послуг і т. ін.), тим глибшим є трансформаційний спад виробництва в зв'язку зі швидким дерегулюванням цін. Крім того, чим вищий рівень розвитку економіки та її капіталомісткість при переході до ринку (тобто чим більш матеріалізованими є ці диспропорції в основному капіталі), тим більше потрібно інвестицій, щоб їх подолати. Таким чином, нав'язана пострадянським країнам швидка лібералізація цін стала одним із факторів глибокого трансформаційного спаду, а скорочення державних витрат (в тому числі й інвестицій) тільки підсилило його дію.

Дослідження С. Годоя і Дж. Стігліца показують однозначно негативний вплив на економічну динаміку перехідних країн іншого елемента лібералізації – швидкості приватизації. Крім того, вчені довели, що чим більш деформованою є економіка (більшими є диспропорції), тим більше можна втратити від швидкої приватизації, тим, відповідно, повільніше вона має проводитись [15, 93]. Таким чином, темпи лібералізації на початку перехідного періоду здійснюють негативний вплив на динаміку виробництва і лише після завершення трансформаційного спаду лібералізація починає позитивно впливати на економічне зростання.

По-друге, інститути, на відміну від лібералізації, виявляються значущими для економічної динаміки і в період спаду, і в період економічного відновлення. Такий самий вплив має відповідна макроекономічна політика. Сила інститутів, головним чином державних, тобто здатність держави ґарантувати контракти і права власності, правопорядок загалом – це ключовий фактор, що визначає динаміку ВВП при переході до ринку. Як показують розрахунки В. Попова, в країнах, де порядок підтримувався не на основі закону, перехід до демократії призвів до підризу інститутів – зростання злочинності і тіньової економіки, зниження кількості і якості суспільних благ, що надаються державою. Демократизація без забезпечення законності і правопорядку призводить до значного спаду виробництва. Тому не випадково найгірша економічна динаміка спостерігалась в країнах з невдалим поєднанням слабких інститутів (низький індекс правопорядку) з відносно високим рівнем демократії [15, 86]. Авторитарні ж режими, за умов слабого правопорядку, виявились більш спроможними уникнути розвалу інститутів при переході до ринку і як наслідок – демонстрували кращі економічні показники.

Про важливість ефективного інституційного середовища для забезпечення економічного зростання свідчать і результати дослідження, проведеного експертами Всесвітнього економічного форуму, які оцінювали кореляції економічного зростання у 1995 – 2001 рр. з різними показниками, пов'язаними з діяльністю уряду (у списку аналізованих країн було виділено 4 регіони, представлені 10-ма і більше країнами). В усіх регіонах найвпливовішими виявились три групи показників:

- державне стимулювання наукових досліджень і технічного прогресу, особливо в галузі інформаційних і комп'ютерних технологій;
- скорочення державних витрат (цей фактор є істотним лише в західних країнах), податків на корпорації, при-

пинення підтримки неефективного бізнесу;

- якість виконання державою своїх традиційних обов'язків – забезпечення незалежності суду, ефективний захист фінансових активів, боротьба з корупцією і злочинністю, забезпечення ефективної роботи системи зв'язку [18, 107].

Ще один елемент неоліберальної моделі ринкової трансформації, що його активно нав'язували пострадянським країнам (зокрема МВФ) – різке скорочення державних витрат, у тому числі соціальних. В Україні та Росії відбулось зменшення реальної заробітної плати на 70% та 60% відповідно, що перевищувало падіння реального ВВП. Крім того, суттєво зросла нерівність в розподілі доходів населення (коефіцієнт Джині складає 0,56 та 0,48 відповідно), яка перевищила оптимальну межу. Хоча варто зауважити, що чітко й однозначно визначити оптимальні межі диференціації доходів (з точки зору стимулювання ефективності й економічного зростання) дуже важко, в різних дослідженнях є спільні дані (на основі коефіцієнта Джині) [9; 18].

Зменшення коефіцієнта Джині нижче значення 0,25 уповільнює економічне зростання, адже "зрівнялівка" послаблює мотивацію праці з усіма наслідками для економічного зростання та продуктивності праці. Перевищення значення 0,35 починає гальмувати економічне зростання. Це пов'язано з виникненням перенапруження у суспільстві, зростанням ризиків соціально-політичних криз та відповідно – інвестиційних ризиків. Крім того, як зазначає В. Мельянцева: "...В слабозрозумітих країнах високий рівень майнового розшарування може також гальмувати впровадження інновацій, тому що концентрація власності і доходів у небагатьох дозволяє їм збільшувати прибуток шляхом посилення експлуатації дешевої праці" [13, 24].

Справедливість наведених аргументів підтверджує й згадуване раніше дослід-

ження Всесвітнього економічного форуму, експерти якого довели, що в країнах ОЕСР в останнє десятиліття спостерігається позитивна кореляція збільшення диференціації заробітних плат (мінімальної щодо медіанної) зі зростанням ВВП. Натомість серед постсоціалістичних країн (співмірних з Росією за рівнем ВВП на душу населення) в останні роки характерною є істотна від'ємна кореляція економічного зростання з диференціацією доходів домогосподарств (- 0,4) [18, 112]. С. Цірець пояснює це тим, що за сучасних умов залежність між економічним зростанням та рівнем нерівності доходів наперед визначається вкладеннями у людський капітал – в медичну допомогу, загальну і професійну освіту, розширення доступу до сучасних інформаційно-комп'ютерних технологій тощо. Це, природно, призводить до від'ємної кореляції між коефіцієнтом Джині та зростанням ВВП на душу населення, особливо в країнах, де державні інвестиції в розвиток соціальної сфери є недостатніми. В економічно розвинених країнах, де державні інвестиції в людський капітал є великими, як і рівень доходів, першочерговою стає віддача від цих інвестицій, стимулювання якої здійснюється, у тому числі, й шляхом збільшення диференціації оплати праці. Саме тому в розвинених країнах відзначається позитивна кореляція збільшення диференціації заробітних плат із зростанням ВВП [18, 113]. Крім того, потрібно пам'ятати, що в розвинених країнах ця диференціація не виходить за оптимальні межі, на відміну від багатьох пострадянських країн.

Як бачимо, в трансформаційній економіці роль держави не лише не зменшується, а має бути значно активнішою, порівняно із періодом функціонування усталеної, відлагодженої економічної системи. Крім того, існує ціла низка загально - цивілізаційних факторів, що також діють в напрямку посилення ролі держави: швидкі і неконтрольовані зміни в структурі економіки як окремих країн, так і всього світу; глобалізаційні процеси, наслідки яких для економіки є досить

суперечливими; посилення інформаційної асиметрії; розвиток нової економіки, що потребує державної підтримки розвитку інновацій і значних державних інвестицій в людський капітал. З огляду на це, важливим є аналіз головних функцій держави за умов системної трансформації.

Насамперед варто наголосити, що держава має бути інструментом програмування і реалізації загальнонаціональних інтересів на противагу вузькокорпоративним. Для цього вона повинна створювати умови для розвитку бізнесу і конкуренції, визначати стандарти підприємництва, забезпечувати правопорядок і дотримання законності, сприяти розвитку громадянського суспільства як противаги бюрократії та корупції – тобто виконувати класичну функцію з розробки “правил гри”. Значення цієї функції в перехідних економіках зростає, адже як було доведено раніше, саме наявність міцних інститутів є потужним фактором успішності системної трансформації, а дії окремих осіб, що переслідують власну вигоду, не можуть створити відповідного інституційного середовища для ефективного функціонування ринку. Тільки держава, на основі активної політики, може зреалізувати таке завдання, здатна встановити правові рамки, за яких життєві пріоритети країни зможуть взяти гору над інтересами корпоративними. Нова еліта, яка сформувалась внаслідок абсолютно непрозорої “прихвизації” в Україні та Росії, виграє від наявності “слабкої” держави і тому протистоятиме її зміцненню, навіть “якщо прирікає націю на похмуру майбутнє” [10, 61]. Саме цим можна пояснити той факт, що так мало країн обрали модель переходу до ринку під керівництвом держави, хоча вона є ефективнішою, порівняно із неоліберальною.

Після завершення трансформаційного спаду, в період економічного відновлення для усіх перехідних економік актуалізується проблема джерел і шляхів забезпечення сталого економічного зростання. Зважаючи на сучасні тенденції в економіках країн-лі-

дерів світового господарства таке зростання в постсоціалістичних країнах має забезпечуватись шляхом переходу до інвестиційно-інноваційної моделі розвитку.

Головним завданням держави в контексті розробки та реалізації цієї моделі є організація системи індикативного планування, що передбачає визначення стратегічних пріоритетів розвитку на основі прогнозних та експертних оцінок, створення програмних фондів і програмного управління.

Державі необхідно також сформувати економічні механізми мотивації господарюючих суб'єктів до перерозподілу ресурсів у визначені сектори економіки. Ключовим елементом таких механізмів є, насамперед, фіскальні інструменти, які стимулюватимуть інвестиційні проекти, що мають стратегічне національне значення – політика загальних і цільових субсидій, податкових пільг, у тому числі – податкових кредитів, митних тарифів, пільгових режимів амортизації та кредиту тощо.

Для мобілізації фінансових ресурсів на стратегічних напрямках розвитку доцільним є створення державою власних фінансових інституцій – банків розвитку. Особливість їх діяльності полягає в тому, що прибуток, як правило, не підлягає розподілу між засновниками, а спрямовується на збільшення обсягу інвестицій. Одночасно банки розвитку мають пільговий порядок рефінансування з боку центрального банку, звільняються від оподаткування, для них визначаються знижені вимоги щодо формування обов'язкових резервів, відкривається доступ до державних гарантій при залученні ресурсів з ринків капіталу. Консолідовані у такий спосіб грошові ресурси спрямовуються на підтримку пріоритетних секторів економіки і поширення інноваційних процесів в масштабах усієї економіки.

Світовий досвід показує, що найефективнішою формою діяльності банків розвитку є змішане державне і приватне фінансування, яке реалізується двома основними шляхами. Перший – створення спеціаль-

них інвестиційних інститутів, в капіталі яких поряд із державою представлені приватні інвестори, головним чином банки. Другий – дольове фінансування інвестиційних проєктів, де держава лише доповнює ресурси приватних установ [16, 29].

У багатьох країнах існує також часткове державне рефінансування приватних інвестицій у високотехнологічний сектор. Як застава від кредитних установ приймаються зобов'язання за виданими ними кредитами, а також векселі нефінансових компаній.

Цікавим є досвід Ізраїля щодо державної підтримки розвитку венчурного підприємництва. В країні в 1992 р. було створено 10 венчурних фондів за участі держави. Вкладення розподілялись наступним чином: 8 млн. дол. США – держава, 12 млн. дол. США – приватні партнери. Обов'язковою умовою державного фінансування фонду була наявність в ньому, крім приватного ізраїльського, одного відомого на ринку венчурних операцій іноземного партнера, який брав би на себе навчання місцевих інвесторів методикам і принципам здійснення ринкового фінансування інноваційних компаній, веденню справ фонду. На 5 років усі інвестиції в венчурні фонди звільнялись від оподаткування, а приватні особи, що не були професійними інвесторами, додатково звільнялись від податку на дохід з капіталу у випадку продажу акцій ізраїльських високотехнологічних компаній. Крім того, за умови успіху приватні інвестори мали право викупити частку держави за 8 млн. дол. США плюс 7% прибутку на цю частку. В обмін на фінансове сприяння західні інвестори створили умови для проникнення ізраїльських компаній на міжнародні ринки венчурного капіталу, навчили їх вести високотехнологічний бізнес. Сумарний обсяг інвестицій, прямо чи опосередковано ініційований в результаті реалізації даної програми, склав за 7 років 12 млрд. дол. США [16, 32].

Повчальним є досвід Сингапуру та Південної Кореї, де державні фінансові установи здійснили фінансові вкладення в про-

екти американських високотехнологічних компаній. Завдяки цьому, були сформовані необхідні зв'язки азійських компаній на світових ринках венчурного капіталу, що дозволило в подальшому залучити в Сингапур та Південну Корею американських інвесторів.

В Індії держава сприяла розвитку науково-технічних парків, в межах яких усі молоді високотехнологічні компанії на 5–10 років звільнялись від податків на доходи та податків на імпорт товарів виробничого призначення. Фінансовим компаніям надавались державні гарантії при вкладеннях у фірми, що займаються програмним забезпеченням. Важливу роль відіграли також пільги по платежах за послуги природних монополій, спрощення адміністративного регулювання та митного режиму, участь держави в навчанні персоналу й отриманні закордонних замовлень. Крім того, Індія активно використовує стратегію бодішопінга – оренди спеціалістів індійських компаній закордонними клієнтами. Персонал, який набуває в такий спосіб досвід та необхідні зв'язки за кордоном, забезпечує в подальшому замовленнями материнські компанії.

Важливою функцією держави в перехідних економіках, в контексті інноваційно-інвестиційної моделі розвитку, є розробка і реалізація довгострокової стратегії формування і використання людського капіталу. Дослідження К. Астапова доводять, що рівень економічного розвитку країн більшою мірою залежить від людського капіталу (коефіцієнт кореляції – 0,66) і дещо меншою – від інноваційно-інвестиційної діяльності (0,58). Якщо ж розглядати не поточний економічний розвиток, а майбутній стан економіки, що обчислюється як ВВП на душу населення, скоригований на темп зростання цього показника (автор називає цей показник індексом розвитку), то ця закономірність посилюється: індекс розвитку залежить від інвестицій в людській капітал (коефіцієнт кореляції – 0,7) та інноваційно-інвестиційної діяльності (0,59) [1, 63]. Важливим є той факт, що застосування аналогічної моделі в країнах з перехідною економікою не дозво-

ляє виявити прямого взаємозв'язку темпів зростання з рівнем розвитку людського капіталу (коефіцієнт кореляції є близьким до нуля). Тобто людський капітал не відіграє в цих країнах відчутної ролі.

Для належного фінансування витрат на відтворення людського капіталу і генерування нових знань, необхідно змінити структуру державних витрат. У зв'язку з цим, С. Рогов ввів поділ функцій держави на традиційні (оборона, правопорядок) та сучасні (розвиток інтелектуально-людського потенціалу). Сьогодні в розвинених країнах через державні бюджети витрачається на виконання сучасних функцій 25% ВВП, а на традиційні – 3,9% [4, 41]. Для порівняння, в Україні на виконання традиційних функцій витрачається майже вдвічі більше. У 2007 р. на ці цілі із зведеного бюджету витрачено 7% ВВП, тоді як на виконання сучасних – 17,6% ВВП. Якщо на виконання традиційних і загальноадміністративних функцій розвинені країни витрачають близько 11% бюджету центральних органів влади [4, 41], то в Україні – 53,8% державного і 22,5% зведеного бюджету¹; на виконання широкого спектра соціальних функцій держави пріоритети зовсім інші: в Україні 30% державного і 55% зведеного бюджету, в розвинених країнах – 70,3% [17, 68].

На основі світового досвіду можна оцінити параметри фінансування соціальних функцій держави. Витрати на охорону здоров'я мають становити від 5% (мінімально допустимий рівень, що рекомендує Всесвітня організація охорони здоров'я) до 10% ВВП (в Україні – 3,6% ВВП); витрати на науку – від 1,5 до 3% ВВП (в Україні – 1,18% ВВП); витрати на освіту – від 5 до 7% ВВП (в Україні – 6% ВВП). Отже, в Україні суттєво недофінансованими є витрати на охорону здоров'я та науку. Масштаби цього недофінансування зростають через те, що країни-лідери рейтингу конкурентоспроможності витрачають на НДДКР від 2,6% ВВП у США до 3,5% ВВП в Фінляндії та 4,3% ВВП у Швеції [2, 23].

¹ Дані по Україні розраховано автором на основі [6].

Підсумовуючи вищезазначене, приходимо до таких висновків і узагальнень:

1. Реалізація в Україні, як і в більшості країн СНД, неоліберальної моделі ринкової трансформації економіки довела її неефективність. За умови масштабних диспропорцій в економіці та їх значної матеріалізації в основному капіталі, швидка лібералізація цін і приватизація, різке скорочення державних витрат, у тому числі соціальних, спричинили глибокий і тривалий трансформаційний спад.

2. Сила інститутів, насамперед державних, є дуже важливим фактором успішності системної трансформації. Адже дії окремих осіб, що переслідують власну вигоду, не можуть створити відповідного інституційного середовища для ефективного функціонування ринку.

3. В трансформаційній економіці роль держави не лише не зменшується, а має бути значно активнішою, ніж в усталеній економічній системі. Головними її завданнями є: розробка "правил гри" та реалізація загальнонаціональних інтересів, на противагу вузькокорпоративним; визначення стратегічних пріоритетів розвитку з огляду на необхідність переходу до інвестиційно-інноваційної моделі розвитку; формування економічних механізмів мотивації господарюючих суб'єктів до перерозподілу ресурсів у визначені сектори економіки; розробка і реалізація довгострокової стратегії формування та використання людського капіталу, що потребує відповідних змін у структурі бюджетних витрат.

Література

1. Астапов К. Стратегия развития в постиндустриальной экономике // МЭиМО. – 2006. – № 2. – С. 57–65.
2. Бородаевский А. Тенденции социально-экономического развития в разных регионах мира // МЭиМО. – 2007. – № 4. – С. 18–28.
3. Гельбрас В. Цена экономических успехов Китая // МЭиМО. – 2007. – № 9. – С. 26–34.

4. Глазьев С. О стратегии экономического развития России // *Вопросы экономики*. – 2007. – № 5. – С. 30–51.
5. Ещенко П. С. Економічна теорія і економічна політика в трансформаційному суспільстві // *Економіка і прогнозування*. – 2006. – № 4. – С. 9–22.
6. Загальноекономічні показники // *Бюлетень НБУ*. – 2008. – № 3. – С. 54, 84, 85.
7. Иванов Н. Мифы и реалии “новой экономики” // *МЭиМО*. – 2006. – № 8. – С. 118–125.
8. Клинова М. Российский путь к современному рынку: взгляд из Франции // *МЭиМО*. – 2007. – № 4. – С. 107–118.
9. Колодко Гж. В. Этика в бизнесе, экономике и политике // *Вопросы экономики*. – 2007. – № 11. – С. 44–50.
10. Котц Девид М. Государство и экономическая трансформация: российский и китайский опыт перехода к рынку // *Вестник Санкт-Петербургского университета*. – Серия: Экономика. – 2005. – Вып. 2. – С. 48–64.
11. Кудров В. Модели и механизмы рыночной трансформации в странах Центральной и Восточной Европы // *МЭиМО*. – 2006. – № 8. – С. 10–21.
12. Лебедева Е. Инновационное развитие и образование // *МЭиМО*. – 2007. – № 12. – С. 45–54.
13. Мельянцева В. Экономический рост Китая и Индии: динамика, пропорции и последствия // *МЭиМО*. – 2007. – № 9. – С. 18–25.
14. North D. *Transition Coast, Institutions and Economic Performance*. – San Francisco, 1992.
15. Попов В. Шокотерапия против градуализма: 15 лет спустя // *Вопросы экономики*. – 2007. – № 5. – С. 81–99.
16. Райская Н., Сергиенко Я., Френкель А. *Государство, инновации и развитие экономики* // *МЭиМО*. – 2006. – № 10. – С. 27–33.
17. Сенчагов В. Бюджетная политика и ее роль в обеспечении экономического роста // *Вопросы экономики*. – 2007. – № 5. – С. 65–80.
18. Цирель С. Влияние государственного вмешательства в экономику и социального неравенства на экономический рост // *Вопросы экономики*. – 2007. – № 5. – С. 100–116.